

Güncel - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2005-2006

18. Yüzyılda İstanbul: Başkalaşımın Eşiğindeki Kent

Uğur Tanyeli

18. yüzyıl, genel Osmanlı tarihi bağlamında olduğu gibi mimarlık tarihinde de ihmal edilmiş bir yüzyıl. Özellikle ilgi çeken ise, bütün tarihi alanlarda "altın çağ" olduğu varsayılan 16. yüzyıl olmuştur. Öte yandan, 19. yüzyıldaki Osmanlı modernleşmesi son yıllarda giderek tırmanan bir ilgi alanı olarak biçimlenirken, 18. yüzyıl bazı açılardan, sözgelimi mimarlık tarihi açısından hala pek de sevilmeyen bir yüzyıl olarak nitelendirilebilir.

18. yüzyıl çoğu zaman mimarlık bağlamında, klasik mimarlığın, hırpalanarak "yozlaştığı", dolayısıyla da Osmanlı mimarlığının asli olduğu varsayılan niteliklerinin yavaş yavaş hırpalandığı, bu nedenle de ilgiye değer olmaktan uzaklaştığı bir evre sayılmıştır. Hatta bu nedenle uzun bir dönem boyunca 18. yüzyıldan kalma binaları korumak bile mümkün olamamıştır. 18. yüzyılda yapılmış olup da sanat tarihçilerinin, mimarlık tarihçilerinin bile korunması için bir neden bulamadıkları yapılar vardır. Korumak bir yana, tam tersine, ortadan kaldırmamanın "kötü Batılılaşmış" bu dönemin ürünlerinin bir an önce gözlerden uzak olmasını sağlamak babında haklı bile görüldüğü örnekler bulunur. 1960'lara kadar durum çoğunlukla böyleydi. Sözgelimi, Simkeşhane çok sayıdaki önemsenmemiş örneklerden biridir. 1950'lerin sonunda Simkeşhane'nin yarısının kesilmesini sağlayan olaylar büyük ölçüde dönemin basınında yankı bulmuş, tartışmalara yol açmış ve sözgelimi Ahmet Hamdi Tanpınar gibi Osmanlı geçmişine karşı duyarlı bir isim bile Simkeşhane'nin yıkılmasından çok da büyük bir huzursuzluk duymayarak, o dönemdeki koruma kurulunda yıkım izninin altına imza atabilmiştir. Pek çok mimarlık tarihçisi de aynı şekilde 18. yüzyılın yapılarının ortadan kaldırılması açısından kolayca bu izinleri verebilmiştir. Bu da gösteriyor ki, 18. yüzyıl mimarlık açısından, sanatsal-estetik ifade açısından oldukça problemlidir. En azından çağdaş Türk insanının zihninde meşrulaştırmakta, kabul etmekte zorluk çektiği bir yüzyıldır.

18. yüzyıla ne kadar farklı bakabiliriz, 18. yüzyılı nasıl yorumlayabiliriz ve hepsinden önemlisi, 18. yüzyıl İstanbul'unu nasıl yorumlayabiliriz? 18. yüzyılın önemli karakteristik özellikleri, deyim yerindeyse, "yenilikleri" İstanbul'da biçimlenmiş, imparatorluğun çeşitli bölgelerine İstanbul'dan yayılmıştır. Büyük ölçüde modern bir imparatorluğun başkentinden söz ediyoruz. Ancak bu imparatorluk, uzman olmayanların sandığı kadar iç pazarı bütünlük ve denetim olanakları gelişmiş bir imparatorluk değildi. Dolayısıyla, İstanbul'da üretilenlerin, imparatorluğun bütününe yayılmasının, sözgelimi Londra'da üretilenlerin yayılmasına göre tabii ki çok daha yavaş olduğu unutulmamalıdır. Bu durum da, imparatorlukla İstanbul'u özdeşleştirerek düşünmenin tehlikelerini bir kez daha gösterir. 18. yüzyılda İstanbul'da olup bitenler bazen bir yüzyılı aşkın süre boyunca, İstanbul'dan başka yerlerde görmekte zorlandığımız gelişmeler, değişimler, dönüşümlerdir. Bu nedenle "18. yüzyıl İstanbul yüzyıldır" demek çok da abartılı olmaz.

18. yüzyıl aynı zamanda uzun bir yüzyıl. "18. yüzyıl" diye bahsettiğimiz çağ, Ahmet Refik'in bir zamanlar yaptığı terimonolojik icatla Lale Devri olarak adlandırdığı dönemden, 1718'den başlayarak, benim dönemlendirmeme göre, aslında II. Mahmud'un mutlak iktidarının kurduğu döneme kadarki aralığı içerir. Yani kaba bir deyişle, Vak'a-i Hayriyye ya da Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesine dek uzanan dönemden söz edebiliriz. 18. yüzyıldaki değişimler, aslında II. Mahmud'un mutlak iktidarından sonraki değişimlerden nitelik olarak, mekanizmaları bağlamında radikal biçimde farklı, deyim yerindeyse kendiliğinden dönüşümlerdir; amacı dönüştürmek, değiştirmek olmayan, "sadece yaşanmış" dönüşümlerdir. Oysa, sonraki dönemde dönüşümün ideolojik açıklaması, hep kamu otoritesinin dönüştürücü, değiştirici, modernleştirici tek güç olduğu savında temellenir. O dönüştürecek, uyrukları dönüştüreceklerdir. Durum kuşkusuz böyle değil. Bu yalnızca, yönetici elitin kendine biçtiği yeni rolü tanımlayan bir ideolojik formülasyon.

18. yüzyıl İstanbullular için son derece karmaşık, çetrefil bir yüzyıldır: Bir yandan radikal değişimler ve dönüşümler olurken, bir yandan değişimlerinin farkına varılır ve bu farkına varışın getirdiği korkular, paranoyalar, karşı çıkışlar, muhalefetler üretilir. 18. yüzyıl çoğu anlatımda, hatta Lale Devri gibi çok ilginç bir dönemi bile, sözgelimi "yeterince Batılılaşmadığı, Batılılaşanların Batılılaşmaları, ama bu arada da safahatla kendilerini kaybederek Batılılaşmanın getirilerini feda etmek durumunda kaldıkları" gibi kolaycı ideolojik çerçevelerle mahkûm edilmiştir.

18. yüzyıl aynı zamanda İstanbul'un Osmanlı dönemindeki son disiplinsiz yüzyıldır. Kabaca Yeniçeri Ocağı'nın dağılışından sonra İstanbul, büyük halk hareketlerine hiç sahne olmaz. Dolayısıyla, İstanbullular büyük ölçüde disipline edilmiş gözükürler. Disipline etme araçlarının ille de ve tümüyle merkezi yönetimin tanımladığı araçlar olduğunu düşünmüyorum. Toplumun kendi kendini de disipline ettiğini düşünmek istiyorum. Böyle olunca 18. yüzyıl biterken, İstanbul artık çok uzun süre önemli hiçbir halk hareketiyle bir daha karşılaşmaz. Oysa, önceki yüzyıllarda İstanbul sürekli olarak ayaklanmalarla, çalkantılarla karakterize olan bir kenttir. Bu da bize 18. yüzyılın bir bitiş dönemi olarak da anlamlı olduğunu gösterir. Ama aynı zamanda da bir başlangıç dönemi olarak Türkiye'nin dönüşümünde önemli bir eşik tanımlar. O "bitiş" de premodern dönemi kapatan halk ayaklanması olarak nitelendirilebilecek çalkantılarının durmasıyla karakterize olur.

18. yüzyılda İstanbul'un nüfusu hakkında reel olarak hiçbir şey bilmemekle birlikte, hızlı bir nüfus artışı yaşandığını biliyoruz. Bu nüfus artışının nedenlerinin neler olduğuna ilişkin çok fazla bilgiye sahip değiliz. Ama, 18. yüzyıl içinde söz gelimi, en azından Yunanistan'dan, Adalar'dan Rumlar'ın Batı Anadolu'ya doğru göçünden söz edilebilir. Bu, Batı Anadolu'daki nüfus bileşimlerini büyük ölçüde değiştirmiş bir süreçtir. 18. yüzyıldan başlayarak Batı Anadolu'da Rumlar'ın yer yer çoğunluk olma niteliği edindiğini biliyoruz.

İstanbul'u da etkiledi mi? Araştırılması gereken bir soru bu. Halil İnalıcık'ın yayınladığı, 1755-1768 yılları arasında İstanbul'daki fırın sayılarının değişimini ele alan bir analizde, bu kısacık aralıkta İstanbul'da fırın sayısının Tarihi Yarımada'da 141'den 297'ye, Galata'da 61'den

116'ya, Üsküdar'da 22'den 65'e, Eyüp'te 7'den 28'e çıktığı tanımlanır. Fırın sayısının bu tür nüfus analizleri için çok sık kullanılan bir kentsel tarih aracı olduğunu hatırlatmalıyım. Nüfus artışı ile onları besleyen fırın sayısı arasında bire bir ilişki kuruyorsanız, burada verdiğimiz değerlerden, neredeyse yirmi yıl içinde İstanbul'un nüfusunun, Tarihi Yarımada'da ve Galata'da iki misli, Üsküdar'da üç misli ve Eyüp'te dört misli kalabalıklaştığı sonucunu çıkarabilirsiniz. Ancak bu kadar hızlı bir büyüme olsaydı, İstanbul 18. yüzyılda fenomenal bir büyüme yaşamış ve yeryüzünün en şaşırtıcı kentsel büyüme temposunu tutturmuş olurdu. Bu olanaksız gözükür. 18. yüzyılın içinde bir sürü şey değişirken, dönüşürken, fırın açmaya ilişkin yasaklara da demek ki bir ara verilmiş ya da o sırada yasadışı olarak çalışmakta olan fırınların bir bölümü

-Türkiye'de çok sık yapıldığı gibi- yasallaştırılmış, böyle olunca fırınlar Eyüp'te 7'den 28'e çıkmıştır. Bu veri kuşkusuz nüfusun arttığına bir kanıttır, ama tabii ki dört misli arttığına bir kanıt değildir.

İstanbululların kente, kendilerine, mimarlığa ilişkin kavrayışları ve fiziksel çevreyi kavrayışları, mimari çevreyi kavrayışları nasıl değişti, nasıl dönüştü? Bu oldukça farklı bir problem. Dolayısıyla burada "mimarlık" adı altında tanımlanan şey, İstanbululların mekânda var olmak için geliştirdikleri stratejilerin nasıl değiştiğinden ibarettir. Her toplumsal grup mekânda var oluş stratejileri geliştirir. Klasik terminolojimizde buna "mimarlık" adını koyarız, ama aslında bu mekânı kullanma, mekânı anlamlandırma, mekân içinde yaşama, mekâna ilişkin ritüeller oluşturma gibi sayısız boyutları olan, mimarlığın üslupsal ve inşai, tektonik tarafında çok daha farklı boyutları olan başka bir gerçekliktir.

18. yüzyıl mimari bağlamda da ciddi teknik değişimlerin, dönüşümlerin olduğu bir yüzyıl. Gerileme bir yana, tam tersine, mimarlık bağlamında ciddi bir ilerlemeyle karakterize olur.

İstanbul'daki değişim, dönüşüm rotalarından söz gelimi biri, "doğanın kavranışı ve anlamlandırışındaki değişimler" adını verdiğim bir çizgi: Osmanlı insanının doğayı kavrayış biçimi, 18. yüzyıl İstanbullusuna kadar farklı bir doğa kavrayışıdır, ama 18. yüzyıldan, özellikle de popüler adlandırmada "Lale Devri" denilen dönemden başlayarak İstanbullular doğayı başka bir biçimde anlamlandırmaya başlarlar. Bizi mimari bağlamda en fazla etkileyen, "doğanın estetik deneyimlenişi" diyebileceğimiz bir sürecin başlamasıdır. 18. yüzyıl öncesinde estetik anlamında doğanın deneyimlenmesi, hissedilmesi, "doğa güzelliği" diye tanımladığımız şeyin bir anlam taşır hale gelmesi, Osmanlı dünyası için pek de söz konusu değildir; varsa bile 18. yüzyıldaki süreçlerle değil, başka bir biçimde doğa kavrayışı içinden, doğanın estetezize edildiği söylenebilir ama "doğrudan doğruya doğanın dışına çıkarak estetik deneyimleme" dediğimiz değişim, 18. yüzyıl İstanbul'unda başlar. Hatta bu bağlamda "tabiat" sözcüğünün bugünkü anlamda kullanılması için Nedim'in bir şiirini beklemek gerekir. "Tabiat"ın bile çağdaş bir kavram olarak, sözcük olarak 18. yüzyıldan itibaren Osmanlıca'ya dahil olduğunu söyleyebilirim. Avrupa'da, Batı Avrupa'da da kavramlar böyle ortaya çıkmıştır. Tabiatın estetik deneyimlenmesi ilginç bir biçimde 18. yüzyılda başlar. Bunun mimari sonuçları var, İstanbul'un yapılanmasına ilişkin etkileri vardır: "tenezzüh" kavramının, "mesire" kavramının, adı piknik olmamakla birlikte "piknik" kavramının doğuşu büyük ölçüde 18. yüzyılda gerçekleşir. "Mesire" sözcüğünün 17. yüzyılda, hatta 16. yüzyılda kullanıldığını düşünüyoruz, ama mesirenin bugün bildiğiniz anlamda gününbirlik gidilen bir doğa parçası üzerinde estetik deneyim ve de toplumsal ilişki kurma amaçlı gerçekleştirilişinin başlangıcı 18. yüzyıldır. Söz gelimi Göksu'nun, Kâğıthane'nin Büyükdere Çayırı'nın ve benzer yerlerin İstanbul'un mesire alanlarına dönüşmesi, gününbirlik mesire trafiklerinin doğuşu ve bununla bağlantılı toplumsal imgelemin değişmesi 18. yüzyıla özgü önemli bir kavrayış değişikliğidir. Bu o kadar önemli bir değişikliktir ki, toplumsal cinsiyet kalıplarının değişmesi bile bunun üzerinden vuku bulur, yani kadın erkek ilişkisinin kadının toplumsal cinsiyetinin değişiminin bu aralıkta ve büyük ölçüde mesire ve doğanın deneyimlenmesi üzerinden gerçekleştiği söylenebilir. İlk kez Osmanlı insanı, kadını/erkekli birlikte deneyimlediği, aynı mekânı kullandığı bir kamusal alanda buluşur. Sadullah Ağa'nın ünlü şarkısının dizelerinde "Küçüksu'da gördüm seni / Gözlerimden bildim seni" biçimindeki ifadelerin doğmasını sağlayan şey budur, yani artık karşı cinsle karşılaşılabilir bir ortam vardır.

Bu, 18. yüzyıl İstanbul'unda doğan ve İstanbul'un en ciddi travmalarını da yaşamasına yol açacak bir olgudur. Sonraki 200 yıl boyunca İstanbullular sürekli bununla oynayacak, bu toplumsal cinsiyet kimliklerinin değişimi profiline yarattığı travmayla uğraşacak, yani bütün halk hikâyelerinde bütün toy oğlanlar, fattan kadınlar tarafından mesirede baştan çıkarılacak, erkeğin alışılmış cinsel rolüne ilişkin yıkımlar mesire üzerinden tahayyül edilecektir. "Lale devrini kapatan halk ayaklanması" demekle pek de yanlış ifade etmemiş olduğumu söyleyeceğim bir dönemde, Lale Devri'nin muhalifleri en çok "mesire" ve "kadının rolü"ne ilişkin değişimlerin peşindedir. Dönemin bazı tarih kitapları, bugün bizi kahkahalara boğacak ifadelerle doludur. Söz gelimi ciddi ciddi "Yakışıklı delikanlılar, güzel kadınları kucaklarına aldılar ve kocaları bunlara hiç dikkat etmedi ve bu yüzden de zaten Damat İbrahim Paşa iktidarı devrildi" diyen 18. yüzyıl tarih kitapları olduğunu konuyla ilgili herkes bilir. Bunun anlamı, İstanbul'daki bu değişimin ne denli ciddi bir travma yarattığıdır; yani doğaya bakışımızı değiştirmek, sadece doğaya bakışımızı değiştirmez: Doğayı deneyimlemeye başlayanlar, aynı zamanda doğa deneyiminin toplumsal uzanımlarını da getirirler; mesirenin, tenezzühün bununla bağlantılı sayısız cinsel, toplumsal, cinsiyet kalıplarının değişimini de bağlantılı süreçler içinde yaşarlar.

O dönemin metinlerini yazanların şaşkınlık verici irkilmelerini tespit ettikçe, bugün bile "uzun bir aralıkta İstanbul'da kadınlar ciddi bir biçimde ahlaksız hale gelmişlerdi" diye düşünebilirsiniz. Tabii ki böyle olmadığı kesin. Kadının toplumsal kimliğindeki değişimlerle birlikte bunun karşıtları da, muhalifleri de, travmaları da doğmuştur. Değişim, tek başına değişim olarak yaşanmaz; her dönemde aynı zamanda muhalefetlerini de üretir ve 18. yüzyılda bugünkünden de çarpıcı, daha keskin muhalefet biçimleri üretmiş gibi gözükür.

Başka bir değişim rotası olarak, inşa edilmiş çevrenin ve inşai gerçekliğin kavranışına ve anlamlandırılmasına ilişkin değişimlerden söz etmek mümkün. Yapılaşmış çevrenin müdahale edilebilir bir olgu olduğu bilincini, İstanbullular ancak 18. yüzyılda üreteceklerdir. 18. yüzyıla kadar Osmanlı mimarlık kavrayışının içinde yapılaşmış çevreye müdahale edilmesi sözkonusu olmaz. Yapılaşmış çevreye yeni elemanlar eklenir, ama çevrenin dokusu, fiziksel strüktürüne müdahale edilmez, kentsel çevre yapısal anlamda dönüştürülmez. "Müdahale" kavramı modern şehirciliğin de başlangıç kavramı. Modern şehircilik mevcut kente müdahale etmeye başladığı zaman başlar. Onun için de bütün şehircilik tarihi kitapları, şehircilik tarihini Antik Yunan'dan değil, 17. yüzyıl Roma'sından başlayarak yazarlar. Çünkü kentin mevcut dokusuna müdahale o zaman başlar ve Türkiye'de de bu 18. yüzyılda başlayacaktır. Sözelimi "Direklerarası" böyle bir müdahale girişimidir.

İstanbul'un içinde hepimizin bildiği gibi Saraçhane'nin başında, Damat İbrahim Paşa'nın finansal olanaklarıyla -bugün artık mevcut olmayan- bir cadde açılacaktır. İstanbul'da açılmış bu ilk modern yol, İstanbul'un dokusuna ilk müdahaledir. Dolayısıyla önemli bir dönüşüm, değişim rotasına işaret eder. Bundan sonra bu yoldan tabii ki çok gidilecektir, ama Direklerarası, pekâlâ Türkiye'nin ve de İstanbul'un değişimi/dönüşümü bağlamında önemli bir durak olarak nitelendirilebilir. Burası tabii ki İslami hukuk kuralları bağlamında ya da vakfiyesi bağlamında değerlendirilecek olursa, bir külliyyeden farklı değildir; ancak, kentsel fiziksel rolü bağlamında değerlendirilecek olursa, artık kente bir cadde açarak müdahale etme girişimidir.

Bu türden başka değişimler de var. Söz gelimi, meydan çeşmesi, Osmanlı mekân kavrayışı bağlamında yine önemli bir değişimi haber verir. Ortaçağ'dan beri Türkiye'de sürekli olarak çeşmeler inşa edilir, ama meydan çeşmesi dediğimiz, bir kamusal alanın ortasında duran, kendi varlığını ilan eden bağımsız bir yapı olarak, estetik anlam taşıyan bir kitle olarak, özerk bir kitle olarak biçimlendirilmiş çeşmeyi ilk kez 18. yüzyılda görürüz. Bu, önemli bir dönüşümdür. Hiçbir şeye işaret etmiyorsa bile, en azından mimarlık yapıtının estetik anlamının nasıl değişmeye başladığını gösterir. Meydan çeşmesi bir su mimarlığı yapıtı olarak, herhangi bir yapının yanına eklenen bir ikincil eleman değil, artık kendi başına estetik değer taşıyan ve de hepsinden önemlisi kentsel mekânı tanımlayan bir öğeye dönüşür. Çeşme o mekânı var eden bir eleman haline gelir. Meydan çeşmelerinin İstanbul kent manzarasındaki rolünün bugün bile ne kadar önemli olduğunu düşüncecek olursanız, 18. yüzyılda nasıl bir tahayyül değişikliğine işaret edebilmiş olduklarını anlamak kolay olacaktır.

Osmanlı'da meydan kavramının gerçek anlamıyla ortaya çıkması da yine 18. yüzyılda başlayan bir süreç. 18. yüzyıla kadar meydan yapıların arasında kendiliğinden oluşmuş bir boşluktur. 18. yüzyıldan başlayarak artık meydanla, onun tanımladığı mekânla diyalog içinde bir mimarlık tahayyülü ortaya çıkar ki, o bugüne kadar hâlâ çileli yolculuğunu sürdürmekte olan bir süreç olarak tanımlanabilir.

Sadece çevrenin fiziksel kavranışı bağlamında değil, fiziksel çevrenin toplumsal kavranışı bağlamında da önemli bir değişiklikten söz etmek mümkün gözükür. Osmanlı payitahtının toplumsal yapısının artık farklı biçimde kavranmaya başladığını görülür. Bu şartıtcı bir grup metinde ya da edebi anlatıda ortaya çıkar. Halk hikâyesinde ya da -büyük ölçüde onunla örtüşen- meddah hikâyesinde, 17. yüzyılın sonundan başlayan bir süreçte şöyle bir janr doğar: İstanbul artık suçlar ve sırlar üreten bir merkezdir. Sürekli olarak İstanbul'daki geçen meddah hikâyeleri suç edimleri üzerine inşa edilmeye başlar. İstanbullular ciddi bir biçimde suç travması yaşamaktadır. İstanbul'da, birdenbire neredeyse insani ilişkilerine değinen bir hikâye anlatılmaz olur; bütün hikâyeler bir biçimde esrar içinde vuku bulur: Büyük sırlar söz konusudur, sürekli birilerine kötülükler yapan, parasal ya da genel anlamda maddi zararlar ceren kötü insanlar söz konusudur. Cinayetler işlenmektedir. Bu hikâyeler bazen doğüstü figürlerle de süslenir; ama önemli ölçüde reel dünyanın içinde gerçekleşen suçlardır anlatılanlar: Zengin birinin parasını çalmak için bir kadın aracılığıyla baştan çıkarılması ve öldürülmesi gibi birkaç kalıba indirgenebilen hikâye formatları doğar. Bunların klasik Osmanlı'ya ait olduğunu düşünmek için elimizde hiçbir neden yoktur. Tam tersine, 18. yüzyıl ciddi bir biçimde İstanbul'u bir suç odağı olarak, dedektifliği yapılacak bir merkez olarak tahayyül etmeye başlar.

Kentin modernleşmesinin aynı zamanda onun bir sır ve suç başkenti olarak tahayyülüyle, mekânın "tekinsizleşme"siyle doğrudan ilişkisi vardır. 19. yüzyıl Avrupa'sında, Amerika Birleşik Devletleri'nde gördüğümüz kenti suç odağı olarak tahayyül etme merkezli anlatılar, aynı janrın içinde değerlendirilebilirler. Tabii ki Türkiye'de üretilen bu suç merkezli anlatıların bunlarla hiçbir ilgisi yoktur. Bunun başkalarıyla da paylaştığımız bir değişim güzergâhının içinde konumlanmakla ilgili olduğu düşünülebilir. Yani, kentin bir suç merkezi olarak tahayyül edilmesi büyük ölçüde İstanbul'un değişim/dönüşümünün Batı Avrupa'daki değişimin toplumsal boyutlarına koşut gibidir. Ne var ki, bunun Batı Avrupa'daki ya da Anglosakson dünyasındaki uzanımları, çeşitli dedektiflik romanlarıyla karakterize olurken, Türkiye'dekiler başka bir anlatı formatıyla karakterize olur.

18. yüzyılda dinsel alanda özerkleşmeye eğilimli yeni bir kamu alanının doğuşundan söz etmek mümkün görünür. Bütün kamusal alanlarının dinsellikle tanımlı olduğu bir dünyadan, adım adım dinsel nitelikli olmayan kamusal alanlarında inşa edilmeye başladığı bir kentsel, toplumsal ortama doğru değişiriz. Bu, daha önce de defalarca dikkat çekilmiş bir konudur. Dindışı kamusal mekan daha 16. yüzyılda kahvehaneyle doğar; çünkü kahvehane dindışı bir kamusal odak olarak sistemin içine girer ve ciddi bir travma kaynağı daha olur. 18. yüzyılda kahvehane, en azından mimari bağlamda bir altın çağ yaşayacaktır. Ama aynı zamanda onun yanına ekmlenecek doğrudan doğruya dinsel nitelikte sayılmayacak başka kamusal mekânlar da ortaya çıkar. Söz gelimi, 18. yüzyılda sıbyan mekteplerinin patlama yapışı böyle bir değişimdir. Sıbyan mektebi, tabii ki büyük ölçüde dinsel eğitim veren bir ilköğretim kurumudur; ancak aynı zamanda da medresenin tanımladığı, o doğrudan doğruya dinsel yapılara ekmlenen yapıdan büyük ölçüde özerktir. İstanbul kentlisinin asgari öğrenim ihtiyaçlarına yanıt veren, sunduklarıyla gündelik yaşamın beklentilerini karşılayan bir odaktır.

Kütüphanenin doğuşu, aynı şekilde yine bir 18. yüzyıl değişimi. Gerçekte ilk bağımsız Osmanlı kütüphanesi 17. yüzyılın ortalarında Köprülü Kütüphanesi olarak kurulacaktır. Bütün İslam dünyasında ilk bağımsız kütüphane yapısıdır bu. 18. yüzyıl İstanbul için bir kütüphane yapıları patlaması anlamına gelir. İstanbul birdenbire adeta kütüphanelerle dolup taşmaya başlar. Bu hem bir kamusal odak olarak artık özerk bir din dışı alanın tanımlandığını, hem de hepimizin tahmin edebileceği gibi kitap talebinin tırmanmakta olduğunu gösterir. Yani 18. yüzyıl içinde İstanbul'da kitap talebi dolayısıyla da bilginin kitabi niteliği değişmektedir. Böyle olunca da, "İstanbul'da matbaa niye 17. yüzyılda değil de 18. yüzyılda kuruldu" sorusunun cevabının oldukça basit olduğu ortaya çıkar. Kitap talebi ancak 18. yüzyılda gerçekten tırmanacaktır. Sanılanların aksine, bunun önündeki engellerin dinsel olduğuna ilişkin en küçük bir kanıt bile elde mevcut değil. Buradaki engel büyük ölçüde kitap talebinin düşüklüğüdür. Yaklaşık olarak yüz yıllık bir aralıkta elli civarında kitap basılmış oluşu herhalde müthiş bir kitap patlaması yaşadığımızı göstermez. Söz gelimi, 1450-1500 arasında Avrupa'da yaklaşık olarak 50 bin ayrı başlıkla kitap basıldığını söylersem "patlama"nın ne demek olduğunu daha iyi anlamak mümkündür. Ne var ki, İstanbul bağlamında matbaanın o küçük kapasitesi bile gerçek bir patlama sayılmalıdır.

İnsanın fiziksel çevreyi dönüştürmeye, değiştirmeye yetenekli olduğu, böyle bir toplumsal rolünün olduğu biçimindeki mimari kavrayış 18. yüzyılda Osmanlı'da doğmaya başlar. Osmanlı'da ilk kez, binanın kendisinden değil de, tasarımından söz eden dilsel ifadelerle karşılaşırız. Binaların ne kadar güzel olduğunu anlatan ifadeler geçmişte de tabii ki vardı. Ama, ilginç olan, daha önce görmediğimiz bir başka ifade formatının ortaya çıkmasıdır. Yapının doğrudan doğruya kendi asli niteliğine ilişkin olmayan, onun tasarımsal özelliklerine ilişkin olan yepyeni bir jargon doğmaya başlar. Bu, 18. yüzyılın bence en önemli değişim güzergâhlarından biridir. Çünkü "mimarlığı düşünmeye başlamak" dediğimiz süreç bununla başlar. Yoksa, neredeyse yazının icadından beri her anlatı geleneği binalardan söz eder. Ama, binanın tasarımı dediğimiz niteliklerinden, yani ondan bir soyutlama düzeyinde söz edilmez. Osmanlı klasik yazınında da böyle bir anlatı formatı bulunmaz.

Bununla bağlantılı olarak Osmanlı yepyeni bir gelişme yaşar; tasarımın yeniliği sorunsalını, tasarımın insan tarafından var edilmişliği sorunsalını yaratır. Osmanlı insanı yapının estetik kalitesinin aşkın bir değer olarak varolmadığının, bir idealin gerçeğe dönüştürülmesi olarak belirmediğinin, insan tarafından yoktan var edilen yaratılmış bir şey olduğunun bilincini üretmeye başlar. İcat kavramı doğar. 18. yüzyıl metinlerinde, özellikle şiirlerinde "nev-icâd" (yoktan var edilmiş) kavramıyla karşılaşılır. Bu, yaklaşık iki yüzyıllık bir süreçte yaratıcılık kavramını modern Türkçe'nin içinde ortaya çıkaracak bir mimari değişim güzergâhıdır. Osmanlı insanı, o noktaya kadar yaratıcılıktan asla söz etmez. Kendi rolünü, "sıfırdan" başlayarak bir tasarımsal estetik sonucu yaratma olarak tanımlamaz. O halde, 18. yüzyıldan itibaren insanın, mimari eylemdeki rolünün radikal biçimde değişiminden söz etmek zorundayız.

Bir diğer değişim, yaşanan anın, başka çağlardan farklı bir çağ olduğunun bilincinin üretilmeye başlanmasıdır. Mimarlık bağlamında "Şu ana kadar yapılmışlardan daha iyi, kimsenin o güne dek görmediği yepyeni bir şey yaptık" denildiği zaman kastettiğimiz bu özgül bilinçtir. Yaşanan anın radikal biçimde önceki çağlardan farklı bir çağ olduğunun bilinci... Bu da yine 18. yüzyılda şiirlerden kolayca okunan bir paradigma değişimidir. Yaşanan anın bu kavrayışına ulaşanlar, "yeni" ve "yenilik" kavramları bizatihi birer değer olarak tarif eder hale gelirler. Artık yenilik diye elde edilmesi gerekli bir amaç doğar.

"Öteki"nin icadı ya da inşası da 18. yüzyılda başlar. "Biz" olarak adlandırdığımızdan radikal biçimde farklı, Foucaultcu anlamda "biz" olmayanın, "biz"in tam karşıtı olan "öteki" kavramının Osmanlı'daki inşası 18. yüzyılda ortaya çıkar. Bizi tanımlayan şey ötekidir. Biz kimiz? Öteki olmayanların! Bunun ne demek olduğunu tahmin edebilirsiniz. Doğu-Batı kavramının Osmanlı zihninde inşa edilmekte olduğundan söz ediyoruz. İlginç bir biçimde, burada da Osmanlı gecikmiş gözükmez; çünkü Batı Avrupa'da da Doğu-Batı kavramının inşa edilmeye başlanması 18. yüzyılın sonunda vuku bulur: Batı'dan radikal biçimde farklı bir Doğu ve Doğu'nun olmadığı her şey olarak tarif edilen bir Batı... Edward Said'in Oryantalizm kitabının temel paradigmasını oluşturan değişimden söz ediliyor bununla. Osmanlı paralel bir ötekileştirmeyi 18. yüzyılda yapar: "Biz" diye tanımlananın tam aksini yapan, düşünen, üreten, herşeyiyle "biz"in simetrisi bir Avrupa.

Mecelle-i Umur-ı Belediye'den alınma 1722 tarihli bir Osmanlı hükmü burada örnek verilebilir. "İstanbul surlarına bitişik yapı yapılmasının ve ağaç dikilmesinin engellenmesine" yönelik bu hükmün gerekçesi ilginç: "Böylesi inşaat ve kuraldışı girişimler Avrupalı Hıristiyanlar ve Hıristiyan sefirler tarafından görülüyor ve Devlet-i Aliyye'nin ayıplanmasına, aşığlanmasına neden oluyor." Dikkat ederseniz, ondan önceki iki yüz yıl boyunca da surlara bitişik ev yapılmasını engellemeye yönelik hükümler zaten sürekli çıkardı. Ama ilk kez bu hükmün gerekçesi değişik: "Batılılar görececek, ayıp olacak". Bu, Osmanlı üst sınıflarının Batı-Doğu ikililiğini, kutupsallığını inşa etmeye başladıklarını gösterir. Bizden farklı, "biz olmayan", bizden radikal biçimde farklı bir Batı, bizden farklı mekânlar üreten bir Batı. Osmanlılar tabii ki her zaman bu coğrafyada başkalarının var olduğunu bilirler; Avrupalıların varlığından her zaman haberdarlardır. Fark, 18. yüzyıla kadar bu farkındalığın Foucaultcu anlamda bir "öteki" inşaatıyla sonuçlanmayışıdır. 18. yüzyıl öncesinde, bütün etnik, dinsel farklılıklar gibi Avrupalıların farklılığı da bir farklılıktır. Osmanlılar da tüm dünyanın birbirlerinden ve Osmanlılar'dan farklı grup ve toplumlarla dolu olduğunu bilirler. Bir gün gelir, farklılık örtüntüleri yeni bir kutupsal düzene kavuşturulur; bir grup ülke ve onların uyrukları, "Batı" olarak adlandırılır ve "ötekiler" olarak nitelendirilir. "Öteki"nin inşası, fiziksel çevrenin kavranışını büyük ölçüde değiştirecektir.

Mekânın matematiksel ve sayısal kavrayışı 18. yüzyılda başlar. 18. yüzyıldan başlayarak ev satış hüccetlerinde artık zirâkare cinsinden yüzölçümü tanımlanır. Ondan önce 16. yüzyılda ev satarken, yüzölçümünden söz edilmez. Deneysel tanımlara başvurulur: "Sağdan sokak geçiyor, solundan yol geçiyor, arkasında ağaçlık ve dere var, önünde Papaz Arakel'in bahçesi" gibi... Bu, bedeninin deneyimleriyle tarif edilmiş bir mekân demektir. 18. yüzyılda bedensel deneyim bir kenara bırakılır ve rasyonel dediğimiz yepyeni bir kavrayış ortaya çıkar. Mekânı sayısal değerlerle zirâkare cinsinden tanımlama eğilimi gündeme gelir. 18. yüzyıl bu bağlamda gerçek bir dönemeçtir. Kentsel mekânın artık parasal değeri olduğuna, fiziksel sınırlarının insanın bedensel deneyiminden bağımsız olduğuna ve kadastro denilecek bir hukuki-matematiksel kentsel mekan kavramının inşa edilmesinin gerekliliğine işaret edecek süreçler başlayacaktır. Bu alanda gecikilmiş olduğu söylenebilir. İstanbul'un kadastrosu, ancak 1930'larda tamamlanacaktır.

Böylece bu gecikmenin neye işaret ettiğini düşünmek için elimizde bazı ipuçları vardır. En azından, "kent toprağı üzerinde özel mülkiyetin yokluğu" gibi köhne gerekçelerle açıklanamayacak bir sorunsalla yüzyüze bulunulduğu düşünülmelidir. Mekânın sayısallaştırılması, matematiksel kavranış çok bileşenli karmaşık bir süreçtir.

Bütün bunlardan sonra söyleyebileceğim şey, 18. yüzyılın hakkını yediğimizdir. Sanki 18. yüzyıldaki atalarımız modernleşmek istiyorlarmış, memleketin kurtuluşunu inşa etmek istiyorlarmış da, bunu bir türlü beceremeyip zevk-u safaya düşmüşler gibi tahayyül etmek biçimindeki popüler tarih güzergâhlarını terk etmekte yarar vardır. 18. yüzyıl İstanbullular'ı dünyayı sadece dönüştürürler; amaçları dönüştürmek değildir, sadece dönüştürürler. Sadece değişimi üretir ve yaşarlar. Değişim yaşamak istedikleri için değişim yaşamazlar. Sadece İstanbul büyük bir metropol olarak ve İstanbullular o metropolün sakinleri olarak değişimler üretir ve bu değişimlerin de farkına varırlar. Onun olağan travmalarını yaşarlar, ama yine değişir, kavgasını verir, yine değişirler.

19. yüzyıldan başlayarak artık değişimin ideolojik anlamları vardır. Değişimin meşru olabilmesi için üstlenmesi gereken roller, ideolojik tanımlar vardır. Değişebilmek için o değişimin olumlu olduğu varsayılacak birşeyler üretmesi lazımdır sanki. 18. yüzyıldakilerin henüz böyle bir iddiaları yoktu. Onların yaşadıklarının olumlu/olumsuz şeklinde değer yargılarıyla nitelenmesi, onların problemleri değildi. Onlar değişimleri ve ona yönelik muhalefetleri yaşadılar. Bence bu bağlamda, özellikle o "disiplinsizlikleri" bağlamında 19. yüzyıl insanından bile daha modern gözükürler. Kuşkusuz daha modern değillerdi. Ancak, çok daha kanlı-canlı, çok daha yaratıcı, verimli ve kaotiktiler. Anlatmaya çalıştığım, 18. yüzyıl insanının disiplinsizliğinin bizatihi anlamlı olduğudur. Ondan sonraki yüzyıl İstanbul'u da disipline alacak bir yüzyıl olacaktır; ama, o disiplin ve disipline edici aygıtlar, aynı zamanda sayısız değişim güzergâhının tıkanması anlamına da gelecektir. 18. yüzyılda başlamış çoğu yeni ve pekala da verimli olabilecek dönüşüm güzergâhları, titizlikle kurulacak disiplin mekanizmaları sayesinde tahrip edilmişlerdir. O halde, 18. yüzyıl İstanbul'unu ve İstanbullu'sunu anlamak, onları büyük oranda inkar etmeye ve çok disiplinli yeni yordamlar inşa etmeye çalışan 19. yüzyıla olan ilişkilerini de anlamayı gerektirir.